

Na hranici světů — na hranici věků

Fantastično v brazilské regionalistické povídce přelomu 19. a 20. století

Šárka Grauová

(Univerzita Karlova v Praze)

V závěrečné kapitole své knihy *Mýtus o věčném návratu*, nazvané „Hrůza z dějin“, popisuje Mircea Eliade dva odlišné typy lidstva, jež se vyznačují odlišným pojetím časovosti: na jedné straně stojí příslušníci tradičních civilizací, na straně druhé pak ti, kteří „vědomě a z vlastní vůle tvoří dějiny“. Ještě v této chvíli — píše roku 1949 Eliade — sledujeme „konflikt obou koncepcí: koncepcí archaické, kterou bychom mohli nazvat archetypovou a antihistorickou, a moderní, pohegeliánské, která se pokládá za historickou“.¹ Mállokterý literární materiál vypovídá o této podvojnosti tak zřetelně jako brazilská regionalistická povídka přelomu 19. a 20. století.

Brazílie, tak jako mnoho dalších zemí, v té době procházela spěšnou modernizací, která ji měla zapojit do procesu šíření vymožeností vědecko-technické revoluce a včlenit ji do rodící se sítě mezinárodního obchodu, založeného na zásadách liberalismu. Tyto změny spojené s počátky světové globalizace měly dalekosáhlé důsledky, promítaly se totiž do nejbližšího lidského osvětí a spolu s představou času a prostoru proměňovaly též základní hodnotovou orientaci lidí, jejich každodenní zvyky či vztahy včetně společenské hierarchie a povahu jejich vzájemných citových vazeb.

V zemi, která se velikostí blíží Evropě, musela mít modernizace po desítky let nutně „výběrovou“, dílčí podobu; a právě tento dlouhý souběh v jádru neproměnné archaické společnosti na straně jedné a rychle se rozvíjející společnosti pod taktovkou kosmopolitně orientovaných městských elit na straně druhé je charakteristickým rysem této jiné, „divergentní“ modernity.² Její podoby nasvěčují odvrácenou tvář procesu modernizace, k němuž patřily a patří například nekritický kult nového, jednostranný racionalismus a scientismus, technokratický přístup ke světu s jeho imperativem pokroku, honba za výkonem a maximalizací zisku, násilí nařizované a vykonávané státní mocí, soustavné vylučování druhého a vposled i zvěčnění člověka, který byl připraven o svá přirozená pouta. Z dnešního odstupu se zdá zřejmé, že tato „periferická“ podoba modernizace není projevem notorického zaostávání barbarů na „druhém břehu Západu“, ale že z tohoto obvodového místa lze naopak dříve než odjinud zahlédnout barbarské stránky toho, co se zatím jinde vydává za ztělesnění racionality a modernity.

1 Eliade 1993, s. 91.

2 V anglicky mluvícím světě se ujímá termín „divergent modernities“, pod nímž vyšel anglický překlad knihy Julia Ramose *Desencuentros de la modernidad en América Latina*.

OPEN ACCESS

Vztah mezi archaickým a dějinným, jehož těsnost je v Brazílii dána příslušností k společnému, postupně se sjednocujícímu státnímu útvaru, může mít různé podoby, které odrážejí různou míru vnímavosti a otevřenosti vůči druhému, a to na úrovni osobní, literární i politické. Regionalistická povídka spadající do kategorie fantastická je jednou z těchto modalit. Její výskyt je — zejména ve srovnání s hispanoamerickou literaturou — celkově spíše ojedinělý, zato ji najdeme u značného počtu autorů z nejrůznějších myslitelných oblastí (řazeno podle data narození, jsou to například Bernardo Guimarães, Inglês de Sousa, Manuel de Oliveira Paiva, Coelho Netto, Simões Lopes Neto, Afonso Arinos, Valdomiro Silveira, Alcides Maia, Monteiro Lobato či Hugo de Carvalho Ramos). Naznačuje to, že je pro tyto — v mnohém tak odlišné — autory výrazem obdobné, byť zatím vědomě nesdílené zkušenosti jistého významu.

Na rozdíl od regionalistického románu, který byl obvykle doménou „regionálních“ autorů (jako byl kupř. první „teoretik“ regionalismu Franklin Távora)³ a který lze snadno vykládat jako určitou protiváhu „nivelizující modernizace“,⁴ je vzorovým autorem brazilské regionalistické povídky široce chápaného přelomu století (cca 1880–1920) někdo jiný. Je to sice opět spisovatel regionálního původu, který si k rodnému kraji podržuje vztah a touží zachytit něco z místních tradic, zároveň je však plně začleněn do velkého světa spjatého s modelovým městem — Rio de Janeirem. S mírnou nadsázkou by snad bylo možné říci, že je mužem dvou kultur: s jednou přišel (v různé míře) do styku v dětství a druhou — tu, která určuje jeho myšlenkový obzor — si osvojil studiem a životem v metropoli.

Typickým příkladem může být Afonso Arinos (1868–1916). Pocházel z Paracatu v hloubi minasgeraiského vnitrozemí, vystudoval práva, stal se šéfredaktorem monarchistického listu *O Comércio de São Paulo*, působil jako advokát a od roku 1904 pobýval coby majitel obchodní kanceláře v Paříži. Přesto se cítil natolik spjat se sertãem, na jehož pomezí vyrostl, že jím v doprovodu skupiny honáků už jako pařížský obchodník prováděl dva francouzské aristokraty. Podobné vlastivědné výpravy pod kuratelou honáků bude (bez cizích šlechticů) o padesát let později podnikat Guimarães Rosa.

Otázka tedy zní: z čeho se v lůně brazilské intelektuální a společenské elity rodí potřeba povídky, jejímiž hrdiny jsou negramotní venkované a jejíž součástí je zvláštní druh fantastických prvků?

Pokusím se o hypotetickou odpověď.

Svět vědy a jí inspirovaného myšlení se během 19. století oddělil od světa žitého a „zkušenostního horizontu“ jedinečného člověka. Tento starý řád, v němž je člověk součástí vesmíru, se jeví jako žádoucí zejména v okamžicích nečekané události či nebezpečí, kdy si lépe uvědomujeme křehkost své existence. Jak píše Jean Cazeu-
neuve, „příroda zbavená subjektivních významů není realitou, v jaké může člověk žít“.⁵ Fantastično přelomu 19. a 20. století zkoumá hranice mezi tímto a oním světem, definitivnost smrti, přítomnost nadpřirozených bytostí a možnost jejich zasahování do našeho života, hodnověrnost předtuchy a vůbec témata, která mají existenciální

3 Srov. jeho předmluvu k románu *Vlasáč* (O Cabeleira, 1876).

4 Miguel-Pereira 1973, s. 179.

5 Jean Cazeu-
neuve: *La mentalité archaïque*. Paříž: Armand Colin, 1961, s. 121. Cit. dle Fabre 1992, s. 27.

implikace. Typicky se tu objevuje — v návaznosti na orální literaturu — vyprávění u ohně, v němž venkovan líčí své setkání s nadpřirozeným jevem; příběh nebojsoy, který doplatil na pohrdání pověstmi o strašidelném místě; zlověstná znamení předjímající tragické události, jako by přírodnímu světu byl předem znám lidský osud nebo jako by ho příroda měla moc utvářet atd.

Součástí rozvrhu fantastické povídky brazilského regionalismu je také vypravěčská perspektiva ukotvená mimo svět vyprávění, což je v některých případech posíleno přítomností vypravěče, plnicího úlohu vyslance moderního ducha. Vzhledem k tomu, že v tradičních fantastických povídkách jde mimo jiné o otázku strachu, přebírá tu regionalistická povídka tradiční literární vzorec, v němž je neohroženost vlastností pánů a strach zase kmánů. („Po strachu nízký duch je patrný,“ vece Vergilius v *Aeneidě*.) Tak i novodobý vzdělanec má, podoběn rytířům, vnašet do temnot pověry světlo rozumu a vědeckého poznání, které jednou bohdá povýší modernitu na „dobu prostou vši látky, z níž je utvářen strach“.⁶

Jenže právě v době, kdy brazilští autoři své povídky z pomezí dvou světů píší, odhaluje moderní antropologie (Marcel Mauss) i psychoanalýza (Sigmund Freud) v moderním člověku sloje primitivního myšlení, „archaickou psychickou strukturu“. Etnopsychiatr George Devereux konstatuje s odkazem na Lévy-Bruhla, že i moderní člověk v určitých chvílích myslí a jedná předlogicky, a to zejména ve vážných situacích, kdy je dezorientován či v afektivním stresu.⁷

S tímto pohledem souzní zjištění Mateie Calinescu, podle něhož se modernita sice snažila potřít náboženství, místo toho však náboženskost převedla z koryta konvenčního křesťanství k nejrůznějším heterodoxiím: nezrušila tedy náboženskou potřebu, ale rozšířila rozptyl toho, co tuto potřebu může naplňovat.⁸ I v zemích, kde se utvářela, nese s sebou modernita zájem o paranormální a okultní jevy (hypnóza, telepatie, halucinace a v Brazílii zejména dodnes rozšířený spiritismus). V Brazílii se právě v tomto období utváří náboženský pluralismus, jehož součástí jsou mimo jiné rychle se šířící afrobrazilské kultury (umbanda, kandomblé).

Fantastično, které se během krátkého času začne vyskytovat v regionalistických povídkách, se proto jeví jako literární rozhraní dvou světů: „odkouzleného“ světa nastoupivší modernity a archaického světa brazilského venkova, jehož myšlení je nejen nedotčeno myšlením „pozitivním“, ale není utvářeno ani církevně posvěceným křesťanstvím. Fantastično se svou ambivalencí může být výrazem nejistoty elity z nově nastoupeného směru a výrazem obavy, zda je možno beztrestně opustit to, co v archaické Brazílii „všude kolem každý ví“⁹ a co se div ne ze dne na den stalo pověrou. Postavy „pověřivých“ venkovanů, nahlížené a mnohdy zesměšňované „panáčkem“ z města, možná ztvárňují obavy, představy, úzkosti a touhy, které si všichni tito modernizovaní lidé usilující o plnohodnotné začlenění Brazílie do západního světa nemohou a ani nechtějí připustit.

Platí-li, že pro fantastično v literatuře je typické, že se v interpretaci nelze rozhodnout mezi přirozeným a nadpřirozeným vysvětlením (Tzvetan Todorov), v bra-

6 Bauman 2006, s. 2.

7 Devereux 1971, s. 234.

8 Calinescu 1987, s. 62–3; Prado 2004, s. 27.

9 Guimarães 1900, s. 214.

zilském regionalismu přelomu století se nemůže rozhodnout celá kultura: zda zůstat tím, čím byla, kam paměť sahá, nebo tím, čím se jako země na druhém břehu Západu musí stát.

Tento článek vznikl v rámci grantu GAČR č. 14-01821S *Pokus o renesanci Západu. Literární a duchovní východiska na přelomu 19. a 20. století.*

LITERATURA

- Zygmunt Bauman. *Liquid Fear*. Cambridge : Polity Press, 2006.
- Calinescu, Matei. *Five Faces of Modernity*. Durham : Duke University Press, 1987.
- Devereux, George. *Essais d'ethno-psychiatrie générale*. Paris : Gallimard, 1971.
- Eliade, Mircea. *Mýtus o věčném návratu. Archetypy a opakování*. Přel. Eva Ströbingerová. Praha : OIKOYMENH, 1993.
- Fabre, Jean. *Le miroir de sorcière. Essai sur la littérature fantastique*. Paris : José Corti, 1992.
- Guimarães, Bernardo. „Dança dos Ossos“. In *Lendas e Tradições*. Rio de Janeiro — Paris: H. Garnier, 1900. [online]. [Cit. 2015-05-25]. <<https://archive.org/stream/lendasromances00guimuoft#page/112/mode/2up>>
- Miguel-Pereira, Lúcia. „Regionalismo“. In *História da literatura brasileira: Prosa de ficção — de 1870 a 1920*. Rio de Janeiro : José Olympio — Brasília: Instituto Nacional do Livro — Ministério da Educação e Cultura, 1973.
- Prado, António Arnoni. „Nacionalismo literário e cosmopolitismo“. In *Trincheira, palco e letras*. São Paulo : Cosac & Naify, 2004.
- Ramos, Julio. *Divergent modernities. Culture and Politics in nineteenth Century Latin America*. Durham — London : Duke University Press, 2001.
- Rio, João do. *Religiões no Rio*. Rio de Janeiro : José Olympio, 2006.
- Távora, Franklin. *O Cabelleira*. Rio de Janeiro : Typographia Nacional, 1876. [online]. [Cit. 2015-05-25]. <<https://pt.scribd.com/doc/173429474/Franklin-Tavora-O-cabeleira>>.
- Todorov, Tzvetan. *Úvod do fantastické literatury*. Přel. Vladimír Fiala. Praha : Karolinum, 2010.

ON THE WORLD BOUNDARY — ON THE AGES BOUNDARY

The article deals with the fantastic short-story as it appears in Brazilian Regionalism, attempting at an explanation of this little studied phenomenon. It argues that the Regional fantastic, a mode in-between the uncanny and the marvelous, may correspond to an ambiguous feeling of an intellectual torn between an imposed urban modernity and the archaic mind of most of the country.

KLÍČOVÁ SLOVA:

regionalismus — fantastická povídka — brazilská literatura — fin-de-siècle — modernita
Regionalism — fantastic short-story — Brazilian literature — fin-de-siècle — modernity

Šárka Grauová (* 1965) vystudovala moderní filologii (anglistika — portugalistika) na FF UK. Pracuje jako odborná asistentka v Ústavu románských studií téže univerzity, zabývá se převážně brazilskou literaturou. V roce 2012 v návaznosti na překlad knihy George Steinera *Po Bábelu. Otázky jazyka*

a překladau obhájila disertační práci *Překlad jako kulturní fenomén*. Působí též jako editorka (J. Hiršal — B. Grögerová, V. Černý aj.) a překladatelka z angličtiny a portugalštiny (Machado de Assis, M. de Andrade, V. Ferreira, A. Mirandová, Ch. Buarque). Řídí edici Lusobrazilská knihovna, vydávanou nakladatelstvími Torst a Triáda. V současné době je předsedkyní Společnosti českých portugalistů.